

2. Reactie van de afdeling erfgoed 's-Hertogenbosch op de visie over de vroegste ontwikkeling van de stad door Hans Witmer

In het Noordbrabants Historisch Jaarboek van 2019 en van 2020 is een tweetal artikelen opgenomen over de oudste ontwikkelingsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch. De auteur Hans Witmer combineert daarin diverse historische, bouwhistorische, archeologische en fysisch geografische bronnen. In de artikelen komt hij tot een andere ontwikkelingsgeschiedenis van de oudste fase van de stad dan in de gangbare literatuur wordt beschreven.¹ Zijn aanpak waarbij hij bestaande, soms nog niet gepubliceerde, bronnen met een frisse blik opnieuw bekijkt is lovenswaardig. Soms is het nodig vanuit een andere invalshoek naar gegevens te kijken en levert dit verrassend nieuwe visie op. Het is dapper dat Hans Witmer zich bij zijn studie richt op de oudste periode van het ontstaan van de stad want hiervan is zowel het archeologische als het (bouw)historische bronnenmateriaal erg schaars. De belangrijkste historische bron die Witmer in zijn studie gebruikt is de kroniek van Molius die in de 16de eeuw de ontwikkeling van 's-Hertogenbosch heeft beschreven. Wellicht beschikte Molius in zijn tijd nog over inmiddels verloren gegane schriftelijke bronnen of mondelinge overleveringen en bevat zijn kroniek meer waarheden dan wij soms geneigd zijn aan te nemen. Het opnieuw bekijken van andere beschikbare bronnen met de beschrijving van Molius in het achterhoofd kan dus nieuwe inzichten opleveren.

De andere belangrijke verzameling bronnenmateriaal, die Witmer gebruikt, betreft bouwhistorische en archeologische gegevens die vanaf 1975 door bouwhistorici en archeologen van de gemeente (nu ondergebracht bij de afdeling Erfgoed) zijn verzameld. Hij begint zijn betoog bij muurresten die zijn aangetroffen aan de achterzijde van het pand Pensmarkt 13-15. Witmer heeft in 1984 zelf aan het onderzoek daarvan meegewerkt.

Witmer analyseert soms tot op detail de beschikbare gegevens maar gaat bij de interpretatie daarvan soms de mist in waardoor hij de richting een beetje kwijt raakt en tot andere theorieën komt dan we vanuit de afdeling erfgoed hanteren. Zonder zijn betoog stap voor stap te herhalen willen we hier enkele interpretaties noemen waarbij Witmer ons inziens onjuiste conclusies trekt of aannames doet.

Als belangrijke aanwijzing voor het bestaan van een oudere stadsmuur gebruikt Witmer muurwerk dat op diverse plaatsen is aangetroffen. Muurwerk kan vooral worden gedateerd op basis van de gebruikte bakstenen en de manier waarop deze zijn gemetseld. We gaan hier wat dieper in op de technische details omdat baksteen een belangrijk argument is dat door Witmer wordt gebruikt ter onderbouwing van zijn visie. Op basis van veel bouwhistorisch en archeologisch onderzoek hebben we inmiddels een redelijk beeld van de ontwikkeling van baksteenformaten en metselverbanden in 's-Hertogenbosch. Daaruit weten we onder andere dat de vroegste bakstenen rond op kort na 1200 verschijnen. Dat de oudste bakstenen zo'n 27/29 x 13/14 x 7,5/8 cm groot zijn en dat de oudste muren (van enige dikte) zijn opgebouwd als kistwerk. Bij kistwerk bestaat de muur uit twee 'netjes' gemetselde buitenschillen waartussen slordig gelegde brokken baksteen en mortel zijn aangebracht. Het gebruikte metselverband is zogenaamd Vlaams verband waarbij in dezelfde laag koppen en strekken voorkomen. Rond 1300 is het gemiddelde steenformaat afgenomen tot 26/29 x 11,5/14 x 6/7,5. De gemiddelde maat neemt dus iets af maar grote uitschieters komen nog voor. Kistwerk komt rond 1300 waarschijnlijk niet meer voor maar Vlaams verband wordt dan nog steeds toegepast (tot ongeveer 1325 of 1350), zij het soms wat minder regelmatig. De absolute dateringen van deze ontwikkeling zijn gebaseerd op archeologisch onderzoek, historische dateringen en dendrochronologie². Deze dateringen zijn niet altijd heel scherp dus er is altijd sprake van een onzekerheidsmarge. Wat wel duidelijk is, is dat de ontwikkeling van bakstenen muurwerk een lokaal

---

¹ Vergelijk onder andere de beschrijvingen in R. van Genabeek, E. Nijhof en F. Schipper 2019: 's-Hertogenbosch. Stad op de Schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch.

² Eén van de oudste goed gedateerde gebouwen is de toren van de Sint Jan die gebouwd is tussen 1230 en 1240. De baksteenmaten van de toren zijn: 28/29x 13,5/14 x 7,5/8,5 cm; 10 lagen=92cm.

fenomeen is dat niet per definitie parallel loopt met de ontwikkeling in andere steden. Helaas neemt Witmer de bestaande kennis en de onzekerheidsmarges niet altijd mee in zijn betoog. Soms zelfs gebruikt hij ze verkeerd bijvoorbeeld door te stellen dat een bepaald steenformaat of metselverband een aanwijzing is voor een vroege datering, terwijl juist een veel ruimere datering mogelijk is. Ook doet hij voorkomen dat muurwerk in Vlaams verband een zeldzaam verschijnsel is. In de 13de eeuw komen we op veel plaatsen in de stad dergelijk muurwerk tegen en dus niet alleen maar op de plaats van het door hem verondersteld tracé van de oudste ommuring. Witmer gebruikt het voorkomen van vroeg muurwerk dus alleen als het past in zijn theorie. Andere plaatsen waar het voorkomt laat hij buiten beschouwing.

Een andere bron die door Witmer worden gebruikt bij het onderbouwen van zijn theorie zijn de hoogtegegevens van de natuurlijke ondergrond. Hij gebruikt hierbij de studie van Hoogma die een reconstructie heeft gemaakt van het natuurlijke reliëf voorafgaand aan de stichting van de stad.³ Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat dit reliëf grote invloed had op de keuze van de plek waar men ging wonen of waar men grachten of waterlopen groef. Het is dan ook vreemd dat Witmer de oudste fase van de stad niet op het hoogste punt van de zandkop plaats maar op de iets lager gelegen oostelijke uitloper daarvan. Daarbij gaat hij ook voorbij aan het feit dat juist op het hoogst gelegen deel de vroegste archeologische vondsten zijn gedaan terwijl binnen de door hem veronderstelde oudste muur maar weinig vroege vondsten bekend zijn. Het is ook vreemd dat hij een gracht reconstrueert die precies over het hoogste punt van de zandrug in noordwestelijke richting loopt, min of meer parallel aan een natuurlijke loop van de Dommel die maximaal 200 meter westelijker stroomde.

Tenslotte moet er nog iets gezegd worden over het gebruik van Molius als belangrijke historische bron. Zoals al eerder gezegd kan het zijn dat Molius over bronnen beschikte die wij nu niet meer hebben en moet zijn werk dus serieus beschouwd worden. Daarbij is een kritische blik wel op zijn plaats en moet de kroniek gelezen worden in het perspectief van de tijd waarin deze tot stand is gekomen. Hans Witmer kijkt terecht op sommige plaatsen wel kritisch naar de tekst van Molius, maar helaas doet hij dat vooral waar Molius iets anders noemt (of niet noemt) dan bij zijn theorie past.⁴

De afdeling Erfgoed voert al sinds 1975 systematisch bouwhistorisch en archeologisch onderzoek uit in de Bossche binnenstad. Daarbij is inmiddels een enorme schat aan informatie verzameld. Het nadeel is dat het onderzoek niet altijd kan plaats vinden op de plekken die je om wetenschappelijke redenen graag zou willen. Het onderzoek wordt namelijk alleen uitgevoerd als er toevallig bouw- of graafwerkzaamheden plaats vinden. Daarom ontbreekt op de meeste plaatsen de informatie die de theorie van Hans Witmer zou kunnen bevestigen en falsificeren. Toch kunnen we op basis van de gehanteerde methodiek stellen dat de theorie van Witmer erg onwaarschijnlijk is. Er zijn in ieder geval wat ons betreft geen bronnen die op een dergelijke vroegere fase op die plaats wijzen. Dat neemt niet weg dat we over de oudste geschiedenis van de stad nog heel weinig weten en dat het best wel eens anders of complexer kan zijn verlopen dan wij denken. Totdat er nieuwe gegevens aan het licht komen is het wat ons betreft te vroeg om daarover te speculeren.

Ronald van Genabeek, gemeentelijk archeoloog 's-Hertogenbosch
Ronald Gludemans, gemeentelijk bouwhistoricus 's-Hertogenbosch

---

³ D. Hoogma en A. Steketeer 1996, 's-Hertogenbosch Waterstad. Een historische waterstaatkundige verkenning, 's-Hertogenbosch.

⁴ Bijvoorbeeld op p. 39 (Witmer 2019) als hij aangeeft dat Molius het pand in de Ridderstraat niet noemt of als hij de term 'cirkelvormig' van Molius verklaart als vertaalfout of vergissing.